

Г. Г. Бортнік

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

**Динаміка розвитку семантики терміна шлюб
в українському сімейному праві**

Бортнік Г. Г. Динаміка розвитку семантики терміна шлюб в українському сімейному праві. У статті розглянуто центральний елемент терміносистеми сімейного права – термін шлюб, етапи формування його семантики в мові українського законодавства від 20 років ХХ століття до цього часу, а також схарактеризовано аналітичні терміни з компонентом шлюб у їхньому семантичному наповненні та парадигматичних зв'язках.

Ключові слова: термін, терміносистема сімейного права, семантика.

Бортник А. Г. Динамика развития семантики термина шлюб в украинском семейном праве. В статье рассмотрен центральный элемент терминосистемы семейного права – шлюб, этапы формирования его семантики в языке украинского законодательства с 20 годов ХХ века до нынешнего времени, а также охарактеризованы аналитические термины с компонентом шлюб в их семантическом наполнении и парадигматических связях.

Ключевые слова: термин, терминосистема семейного права, семантика.

Bortnik H. H. Semantics development dynamics of the term marriage in the Ukrainian family law. The article deals with the central element of the family law term system – the term marriage, the stages of its semantics formation in the language of the Ukrainian legislation from 1920s till the current period, besides the research gives characteristics to the analytical terms with the element marriage in their semantic saturation and paradigmatic relations.

Key words: term, family law term system, semantics.

Одним із нагальних завдань сучасного юридичного термінознавства є «повна інвентаризація термінів права, їх упорядкування, систематизація, стандартизація та кваліфікований лексикографічний опис» [1:53]. На сьогодні, попри значну увагу лінгвістів до мови права, термінологія окремих її галузі, зокрема сімейного, залишається недослідженою.

Термінологія сімейного права – один із найдавніших шарів спеціальної лексики української мови, оскільки сягає ще звичаєвого права, а згодом, з поширенням християнства, князівських уставів і церковного права. Розглядаючи сучасну правничу термінологію із значенням *шлюб* у її проекції на народно-звичаєві витоки, не можна не помітити суттєвого впливу давніх уявлень про одруження на особливості мовного вираження відповідних видових понять. Так, етимологія лексеми *шлюб* відображає концептуальні уявлення про взаємне єднання. Звідси – когнітивні метафори, що позначають припинення шлюбних стосунків: *розірвання шлюбу*, *розв'язання подружжя*. Останній термін має виражену етнокультурну конотацію, що пов'язана з обрядом зв'язування наречених рушником.

Термін *шлюб* позначає соціальну форму стосунків між чоловіком і жінкою, інституалізація

якої має тривалу історію. Мета нашої розвідки – з'ясувати особливості становлення семантики цього терміна в мові українського сімейного права. Матеріалом для аналізу стали тексти відповідних нормативно-правових актів ХХ – початку ХХІ століть: Кодекс законів про родину, опіку і подружжя та про акти громадського стану УСРР, який був прийнятий 1926 року і втратив чинність 1969 року [4]; Кодекс про шлюб та сім'ю України, (1969-2004) [5], Сімейний кодекс України, який набув чинності 2004 року [7].

У кодексі 1926 року слово *шлюб* у значенні 'спільне родинне життя чоловіка і жінки' [9] не використовувалося (фіксуємо його лише в сполученні *вчинення релігійного обряду (шлюбу)*, де воно має значення шлюбної церемонії). Натомість у тексті цього закону вживалися конструкції із синонімічним до нього терміном *подружжя* («*подружжя реєструється в органах ЗАГС*», «*підтвердження подружжя*», «*неважність подружжя*»), словосполучення *подружній зв'язок*, дієслово *одружуватися*, похідні іменники *одружіння*, *одружуванці*. Термін *подружжя* позначав також сімейну пару, а *дружина* – члена такої пари: «*Арт. 126. Якщо один із дружин подружжя перемінить місце перебування, це не зобов'язує другого йти за ним*» [4:25].

У кодексі 1969 року лексема *шлюб* уже є активно вживаною і як самосійний термін, і як компонент терміносполук: «*шлюб, укладений в державних органах ЗАГС*»; «*укладення шлюбу*»; «*особи, які уклали шлюб*»; «*особи, які беруть шлюб*»; «*реєстрація шлюбу*»; «*особи, які вступають у шлюб*»; «*присутність осіб, які укладають шлюб, при реєстрації шлюбу*» тощо. Термін *подружжя* у тексті цього закону позначає лише сімейну пару (тобто небажана багатозначність терміна зникає).

Стосовно згаданого нормативно-правового акта відзначимо, що законодавча система тоталітарної держави не могла не позначитися, навіть не формально, а сутнісно, на особливостях поняттєвої дискретизації та змістового вираження багатьох термінів сімейного права, у тому числі й центрального. Тому не має викликати особливого здивування відсутність у кодексі 1969 року дефініції терміна *шлюб*. У ст. 1 цього акта відбито лише деякі ознаки аналізованого терміна:

«Стаття 1. Завдання Кодексу про шлюб та сім'ю України

Завданнями Кодексу про шлюб та сім'ю України є:

дальше зміцнення сім'ї; побудова сімейних відносин на добровільному шлюбному союзі жінки і чоловіка, на вільних від матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби та поважання всіх членів сім'ї; виховання дітей сім'єю з обов'язковим піклуванням батьків про їх здоров'я, фізичний, духовний, моральний розвиток, навчання і підготовку до праці; всемірна охорона інтересів матері і дітей; виховання почуття відповідальності перед сім'єю» [5]. Замість чіткого визначення обсягу й змісту правничого терміна у статті акцентовано переважно морально-етичні норми, на основі яких має будуватися сім'я, характер стосунків між подружжям, їх ставлення до системи ідеологічних цінностей тощо.

Якщо попередній кодекс не містить чіткої дефініції аналізованого терміна й відбиває його ознаки через відсилання до норм права, то СК України подає визначення терміна: «*Шлюб є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану*» [7]. Можна помітити такі диференційні ознаки спеціального значення терміна: сімейний союз; союз жінки та чоловіка; зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Наведене визначення хоч не розкриває повною мірою змісту поняття, але виражає його в тих правових межах, в яких відносини шлюбу регламентуються сімейно-правовими нормами. Кодекс фіксує також додаткові ознаки поняття *шлюб*, які становлять сигніфікативний шар терміна: добровільність; одношлюбність; досягнення шлюбного віку; право на шлюб; особи, які не можуть перебувати у шлюбі між собою.

Загалом, говорячи про чинний кодекс, необхідно зазначити, що термін *шлюб* розширив своє семантичне поле. Це засвідчують і лексикографічні джерела. Велика юридична енциклопедія [2], Великий енциклопедичний юридичний словник [3] фіксують дефініцію терміна *шлюб* із СК України. При цьому у другому з них виділено такі суттєві ознаки терміна: неможливість одностатевих шлюбів, спрямованість на утворення особистого сімейного союзу чоловіка і жінки [3:3–4]. У Словнику-довіднику юридичних термінів 2010 року не дотримано дефініції законодавця: термін *шлюб* тлумачиться як «*юридично оформлений у державному органі реєстрації актів цивільного стану добровільний, вільний та рівноправний союз чоловіка й жінки, що породжує їхні взаємні права та обов'язки, спрямовані на створення сім'ї, народження й виховання дітей*» [8:158]. Наведене визначення ширше за подане в СК. У ньому, крім основних, зафіксовано семантичні ознаки, які відповідають деяким нормам права, відбитим у цьому законі: добровільний, вільний, рівноправний союз, породження взаємних прав та обов'язків, спрямованість на створення сім'ї, народження й виховання дітей. При цьому відзначимо семантичну надлишковість у формулюванні визначення: шлюб «*юридично оформлений у державному органі*».

Одним із показників розвитку терміносистеми є формування розгалуженої парадигми аналітичних термінів, що виражають різні видові поняття із загальним значенням «шлюб». У цьому зв'язку звернімо увагу на показову для аналізованого мовного матеріалу опозицію усталених сполучень *законний шлюб / цивільний шлюб*, які не є елементами сучасної термінологічної системи сімейного права, але номінують відповідні явища концептосфери сімейних стосунків – шлюбного / нешлюбного співжиття. Цивільний шлюб – одним із надзвичайно давніх способів оформлення стосунків у народному звичаєвому праві (таке співжиття позначає фразеологізм *жити на віру*). Вислів *цивільний шлюб* засвідчує, що йдеться про ті ж фактичні стосунки між жінкою та чоловіком, як і в разі зареєстрованого шлюбу, проте такий шлюб не має правового режиму законного шлюбу. Поняття, не будучи вербалізованим, подане в СК описово (у статтях, де йдеться про спільні майнові права), що можна розглядати як етап правової кристалізації поняття.

В академічному словнику української мови, який повною мірою відображає картину світу, сформовану на засадах атеїстичного світогляду, зафіксовано стале сполучення *громадянський шлюб* (на противагу до *церковний шлюб*) – «шлюб, зареєстрований органами державної влади без участі церкви. Лише громадянський шлюб, зареєстрований радянськими органами, визнавався законним» [10]. Таке ж значення реалізує термін

цивільне подружжя у кодексі 1926 року: «В УСРР визнається тільки цивільне подружжя» [4:23]. Отже, аналізована стала сполука в радянському дискурсі права мала сему «законності», тоді як нині, навпаки, позначає лише фактичне спільне життя чоловіка і жінки.

Тлумачний словник фіксує сталу конструкцію з оцінною семантикою *законний шлюб* – «шлюб, юридичне оформлений відповідно до чинного закону» [10] (згадаймо варіант фразеологізму *вступати в шлюб (в закон) – вінчатися*). У мові права термін *шлюб* уже містить сему «законності». Відповідно кодифікація «законного шлюбу» закріплюється в аналізованій терміносистемі аналітичним терміном *правозгідність шлюбу, правозгідний шлюб*. З іншого боку, розгляд самого поняття шлюбу в правовому полі українського законодавства свідчить про встановлення опозиційних зв'язків *шлюб – недійсний шлюб, фіктивний шлюб*, поняттєвий обсяг останніх протиставляється центральному терміну за ознаками підстав незаконності, які перелічуються у відповідних статтях (наприклад, «Стаття 39. Шлюб, який є недійсним:

«1. **Недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі.**

2. **Недійсним є шлюб, зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою.**

3. **Недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною);**

«Стаття 40. **Шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя**» [7].

Загалом відзначимо, що чинний СК виявляє тенденцію до уніфікування термінології цієї галузі, виявом цього є не лише подання дефініції терміна *шлюб*, а відсутність синонімів до нього (як *подружжя* в кодексі 1926 року). Проте в судовій практиці та юридичній літературі, як зазначає З. Ромовська, продовжує вживатися слово «одруження» [6:23]. Так само уніфіковано вживання терміносполук зі значенням «бути одруженим» – *перебувати (бути) в шлюбі*.

Отже, як свідчить аналіз текстів правничих документів, *шлюб* як термін кодифіковано у правничій мові із середини 60 років ХХ століття, у чинному Сімейному кодексі України він набув чіткої дефініції і позбувся ідеологічних конотацій. Серед аналітичних номінацій із компонентом *шлюб* виділяємо ті, що позначають явища у сфері сімейних стосунків, але не є термінами, і ті, що закріплені відповідними нормативно-правовими актами.

Перспективним видається з'ясування генезису та історичного розвитку термінології сімейного права, комплексний опис його структури в контексті розв'язання проблеми формування національного корпусу юридичних термінів.

Література

1. Артикуца Н. В. Методичний інструментарій юридичного термінознавства / Н. В. Артикуца // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2012. – Т. 129. – С. 53–59. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NaUKMAun_2012_129_12.pdf.
2. Велика юридична енциклопедія / уклад. М. Р. Гнатюк. – Донецьк : ТОВ «Глорія Трейд», 2011. – 416 с.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2012. – 1020 с.
4. Кодекс законів про родину, опіку і подружжя та про акти громадського стану УСРР. – Х. : Юридичне вид-во НКЮ УСРР, 1927. – 45 с.
5. Кодекс про шлюб та сім'ю України : закон від 20.06.1969 № 2006-VII. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2006-07>.
6. Ромовська З. В. Українське сімейне право. Академічний курс : підручник // Зорислава Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 498 с.
7. Сімейний кодекс України : закон від 10.01.2002 № 2947-III. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
8. Словник-довідник юридичних термінів / В. І. Плахтєєва, Т. А. Литвиненко. – Х. : Форт, 2010. – 196 с.
9. Словники України онлайн. – Режим доступу: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua>.
10. Словник української мови : в 11 томах – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Режим доступу: sum.in.ua.